ПРОЦЕСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.

В. Д. Баран

У статті йдеться про складні етнокультурні процеси, що відбувалися на терені України на рубежі і в першій половині І тис. н. е.

На рубежі і в першій чверті І тис. н. е. на території України, де писемні джерела, крім пізніх скіфів, сарматів, фракійців, кельтів та германців, згадують і праслов'янських венедів, існувало декілька етнокультурних утворень, що завершили на цей час своє формування: зарубинецьке на Середньому і Верхньому Подніпров'ї, Прип'ятському Поліссі та Південному Побужжі; пшеворське та липицьке на Верхньому Дністрі; пізньолатенське в Закарпатті; поєнешті-лукашівське у межиріччі Прута і Дністра; скіфо-сарматське у Північному Причорномор'ї та степовій частині України.

Скіфо-сарматські старожитності перших століть нашої ери склалися як наслідок сарматських завоювань скіфських степів Північного Причорномор'я. І скіфи, і сармати, як свідчать лінгвісти, — іраномовні народи. У підоснові пізньолатенської культури Закарпаття, поєнешті-лукашівської та липицької культур лежать кельтські, фракійські та бастарнські старожитності Подунав'я. Пшеворські пам'ятки поширюються на Західному Бузі та Верхньому Подністров'ї у пізньолатенський період із Повіслення вже у завершеному вигляді, оскільки у згаданому регіоні пшеворська культура існувала з рубежу III/II ст. до н. е. Ці старожитності цікавлять нас як можливе слов'янське оточення. Лише пшеворська культура, поруч із кельтським та основним германським компонентом, включала й елементи матеріальної культури слов'ян.

Найбільш важливою для нашої теми є зарубинецька культура, що склалася на рубежі III/II ст. до н. е. на території Середнього та Верхнього Подніпров'я, а також Прип'ятського Полісся, де, за писемними джерелами, жили венеди, яких можна вважати праслов'янами. У попередні часи її територія у Придніпров'ї була зайнята культурами скіфів-орачів та підгірцівсько-милоградською, а на Поліссі — поморсько-підкльошовою. Остання, як один з компонентів, лежить також в підоснові пшеворської культури Повіслення.

Порівняльне вивчення зарубинецької культури та більш ранніх старожитностей показало наявність в ній елементів попередніх культур: поморсько-підкльошової, особливо на пам'ятках волинської групи, скіфської лісостепової, а також підгірцівської і милоградської, що переважають у середньо- та верхньодніпровській групах[1]. Їх риси спостерігаються в житловому будівництві, якоюсь мірою — у поховальному обряді та інших елементах культури. Так, підквадратні напівземлянки із зрубними стінами та вогнищами волинської групи зарубинецьких поселень близькі до жител поморських пам'яток Білоруського та Прип'ятського Полісся. Напіземлянкові житла такої ж або прямокутної форм є характерними і для середньодніпровської групи зарубинецьких поселень. Однак їх плетені стіни, обмащені глиною, характерніші для жител попереднього часу, що відомі за розкопками скіфських городищ. На Верхньому Дніпрі зарубинецькі заглиблені будівлі близькі до жител милоградської культури. Проте всі ці риси у певному співвідношенні можна знайти у будь-якій групі зарубинецьких старожитностей, оскільки останні — це вже інший, новий етап у житлобудівництві поселень Подніпров'я та Волині і лише зберігають місцеві традиції.

Поховальний обряд зарубинецької культури — ямні та урнові трупоспалення — більше пов'язаний з традиціями поморсько-підкльошової та милоград-

© В. Д. БАРАН, 1999

ської культур, ніж із лісостеповими скіфськими старожитностями, хоча й тут спостерігаються певні відмінності[2]. Для могильників Середнього Подніпров'я пізньоскіфського часу характерними є як безкурганні, так і курганні поховання з трупопокладеннями, які не знаходять продовження в зарубинецькій обрядності. В них виявлені лише поодинокі ямні поховання з трупоспаленнями, якоюсь мірою аналогічні зарубинецьким[3]. Зарубинецький поховальний обряд неможливо вивести з якоїсь одної з попередніх культур. Незаперечним залишається його належність до традиції, що склалася в Середній Європі та північно-західній частині Східної Європи. Можна припустити, що наявність трупоспалень у лісостепових скіфських культурах, де вони становлять лише близько 5% поховань[4], також пов'язана з північно-західними впливами населення поморсько-підкльошової культури.

Зарубинецька кераміка за технікою обробки поверхні чітко поділяється на дві групи: грубий товстостінний кухонний посуд та столовий посуд з гладенькою пролощеною поверхнею. Відмітимо, що кераміка першої групи за формами горщиків досить різноманітна. У волино-поліській групі зарубинецьких пам'яток явно переважають округлобокі форми з найбільшим розширенням посудини у верхній частині, в Середньому та Верхньому Подніпров'ї — провідною формою є посудини з найбільшим розширенням на середині висоти. Відповідно перші продовжують традиції посуду поморсько-підкльошової культури, другі — скіфської лісостепової культури Середнього Подніпров'я з урахуванням певної їх еволюції.

На зарубинецьких пам'ятках Верхнього Подніпров'я відомі форми, які можна пов'язати з певними групами кераміки милоградської культури.

Вагомим компонентом в зарубинецькій культурі є чорнолощена кераміка. Хоча вона деякою мірою нагадує кераміку попередніх культур, особливо поморської, витоки її слід шукати в латенських культурах Південної та Середньої Європи. Саме ці впливи визначили обличчя ряду європейських культур рубежу нашої ери та охопили ряд культур Південно-Східної Європи, в тому числі зарубинецьку[5]. Є. В. Максимов, К. В. Каспарова, С. П. Пачкова та інші дослідники зазначають латенський вплив і на виробництво зарубинецьких фібул. Виготовлені місцевими майстрами за латенськими зразками, вони вже мали свою оригінальну форму, характерну тільки для зарубинецької культури[6].

Отже зіставлення найбільш вагомих в етнокультурному відношенні елементів зарубинецької культури з попередніми старожитностями показує, що в ній присутні елементи поморсько-підкльошової, милоградської та скіфської лісостепової культур. Їх переважання в окремих регіонах зумовило локальні відмінності культури. Розглядаючи зарубинецьку культуру як цілісне етнокультурне утворення, слід погодитися з Є. В. Максимовим у тому, що її неможливо вивести з якоїсь одної з попередніх культур[7]. Намагання пов'язати процес формування зарубинецької культури або її окремих локальних груп лише з лісостеповими скіфськими культурами (П. Ф. Ліберов), милоградською (Л. Д. Поболь) або з поморсько-підкльошовою (Ю. В. Кухаренко) спрощують ті складні етнокультурні, економічні, соціальні та політичні процеси, що зумовили виникнення якісно нового суспільного явища — зарубинецької культури.

Якщо розглядати процес її становлення в цілому, то важко надати перевагу якомусь одному з факторів, що зумовили її виникнення. До того ж, на рубежі III—II ст. до н. е. носіїв всіх цих культур можна розглядати в якості субстрату. Однак у подальшому спостерігається тенденція розвитку західних та північних елементів поморсько-підкльошового та милоградського субстратів, особливо у поховальному обряді. Цей компонент простежується і в житловому будівництві, і у виготовленні кераміки. Елементи лісостепових культур скіфського часу Подніпров'я зберігаються лише частково у кухонному посуді та меншою мірою — в домобудівництві.

У наступний період (II — початок III ст. н. е.) простежуються дві лінії розвитку: західна, що призводить до виникнення пам'яток волино-подільської групи, і східна — пізньозарубинецьких пам'яток Подніпров'я.

Початок формування цих напрямків у розвитку матеріальної культури населення лісостепової частини України припадає на другу половину I ст. н. е. Цей період характеризується відсутністю стабільності, переміщенням та змішанням

різних етнічних угруповань, що розхитувало і призводило до занепаду попередніх культурних утворень.

Близько рубежу нашої ери під тиском гето-даків, а можливо, і сарматів, припиняє своє існування поєнешті-лукашівська культура, яка в свій час виникає в Попрутті як синтез місцевого фракійського та прийшлого бастарнського населення[8].

У I ст. н. е. значною мірою занепадає зарубинецька культура. Головною причиною цього стало переміщення сусідніх племен. З півдня на північ просуваються сармати. На лівому березі Верхнього Дністра та його лівих притоках починаючи з I ст. н. е. з'являються племена липицької культури, зростає кількість пшеворських пам'яток.

В умовах, що склалися, одні групи зарубинецького населення відходять на північний схід — до Десни, інші — на південь — до Південного Бугу. Частина населення прип'ятсько-поліської групи зарубинецького населення відходить у Верхнє Подністров'я.

Як наслідок цих зрушень, у другій половині I—II ст. н. е. між Дніпром і Верхньою Віслою складається велика зона змішаних пам'яток згаданих культур[9]. В останні роки було виділено культурне нашарування другої половини I—II ст. н. е., що утворилося в процесі інтеграції зарубинецьких, пшеворських та липицьких елементів культури[10]. Вони представлені на Дністрі і Волині пам'ятками волино-подільської групи[11], а на Середньому Подніпров'ї та Південному Побужжі — пізньозарубинецькими старожитностями[12].

Важко передбачити, в якому напрямку пішов би розвиток цих нових культурних утворень, що набули рис певної етнокультурної спільності, якби на рубежі II/III ст. н. е. вони не відчули на собі тиск ще одного угруповання. Йдеться про носіїв вельбарської культури — гото-гепідів, могильники та поселення яких з'являються на Волині (Брест-Тришин, Дитиничі та ін.). За писемними та археологічними джерелами, саме в цей час починається їх міграція з Повіслення у Північне Причорномор'я.

Остання обставина значною мірою вплинула на подальший розвиток культурно-генетичних процесів у Дніпро-Віслянському регіоні, а також Північному Причорномор'ї, де схожі процеси проходили в середовищі скіфо-сарматського та гетського населень. Прибульці із своєю матеріальною культурою вливаються в це середовище і стають ще одним з його компонентів. Крім того, їх прихід змінює політичну ситуацію у Південно-Східній Європі. Готи розривають на дві частини етнокультурну спільність, що склалася на основі інтеграції волино-подільської та пізньозарубинецької груп, і на тривалий час очолюють новоутворені об'єднання у рамках черняхівської культури. Підкоривши слов'ян, венедів, пізніх скіфів, сарматів, дако-гетів, готські вожді ведуть («скіфські») війни з Римською імперією[13]. Визначаючи значною мірою політичну та військову ситуацію, носії вельбарської культури — готи — залишаються менш помітними у культурній та соціальній сферах, особливо — у порівнянні з тим внеском, що робить для черняхівської культури осіле скіфо-сарматське населення Півдня, яке мало багатовікові традиційні зв'язки з античною цивілізацією. Саме це населення було носієм провінційно-римських впливів у черняхівській культурі, особливо на Півдні. У лісостеповій смузі важливу роль в утворенні та розвитку черняхівської культури відіграло субстратне населення, представлене пам'ятками, що синтезували у різних співвідношеннях елементи пізньозарубинецької та пшеворської культур. Волино-подільська група пам'яток лягла в основу локальної групи черняхівських старожитностей Дністро-Дніпровського межиріччя, що надало їм своєрідного етнографічного забарвлення, яке доживає до слов'янського середньовіччя. Це підтверджує зіставлення пам'яток першої та другої чверті I тис. н. е. на вказаній території за такими основними категоріями як житла, поховальний обряд, керамічне виробництво, характер соціальної структури тощо.

У черняхівській культурі Дністро-Дніпровського межиріччя основним типом житла залишається прямокутна чи квадратна напівземлянка, характерна для пізньозарубинецьких пам'яток та поселень волино-подільської групи. На черняхівських поселеннях заключного етапу в Середньому та Верхньому Подністров'ї у житлах наявні печі-кам'янки, невідомі у Південно-Східній Європі в попередній період. Їх зародження пов'язане саме з цим регіоном, багатим на ка-

мінь. З приходом вельбарського населення на цій території з'являються типові для нього великі наземні дво- та трикамерні будівлі, що зникають з відходом готів наприкінці IV—V ст. і не мають продовження у наступних культурах[14].

Кам'яні житла прибережної смуги Північно-Західного Причорномор'я пов'язані з традиціями античної хори. Вони відомі на цій території в перших століттях нової ери на таких пам'ятках як Козирка, Петухівка тощо, де мешкало змішане населення греків, скіфів, сарматів, фракійців[15]. Можливо, на таких поселеннях оселялося і прийшле готське населення, яке на своїй вихідній території у Нижньому Повісленні не знало кам'яного домобудівництва. Принаймні на решті територій, де перебували готи, кам'яне домобудівництво не зафіксоване.

Кам'яне домобудівництво у Південно-Східній Європі, безперечно, пов'язане з Північним Причорномор'ям, де спостерігається синтез античних та варварських традицій. Воно, як і велике наземне багатокамерне глинобитне житлобудування Південно-Східної Європи, не знаходить продовження у слов'янських культурах раннього середньовіччя. Тут побутують лише підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками та глинобитними печами, традиції яких сягають зарубинецької культури. Житлобудівництво черняхівського населення, що мешкало у межиріччі Дністра і Дунаю, найбільш близьке до жител поселень вельбарської або дако-гетської культур першої чверті I тис. н. е. Лише у IV — на початку V ст. н. е. в цьому регіоні з'являються підквадратні напівземлянки, інколи з піччю-кам'янкою, що свідчить про поширення дністровських традицій.

Як і на поселеннях, на черняхівських могильниках простежуються деякі риси, притаманні попереднім культурам. Проте синтез матеріальної культури різних етнічних груп черняхівського населення у другій чверті I тис. н. е. та соціальні перетворення викликали зміни у їхньому духовному житті. Розглядаючи поховальні обряди зарубинецького, пшеворського, вельбарського, фракійського, пізньоскіфського і сарматського населення, яке займало певні регіони Південно-Східної Європи у першій чверті I тис. н. е., відмітимо, що перші чотири групи на нашій території мали обряд трупоспалення, дві останні — трупопокладення. Поодинокі трупопокладення, відкриті І. К. Свєшніковим на змішаних пшеворсько-липицьких могильниках у Звенигороді та Болотні Львівської обл., найімовірніше, залишені сарматами[16].

На території Польщі відомі вельбарські поховання з трупопокладеннями та поодинокі пшеворські[17]. На черняхівських могильниках поєднані майже всі типи поховань. Проте, як зазначають Е. А. Симонович та Н. М. Кравченко, наявність відповідних рис поховальної обрядності пов'язана з тими регіонами, де вона була характерною у попередній час. Фракійські риси спостерігаються переважно на території Румунії та Молдови[18], зарубинецькі — в Середньому Подніпров'ї[19], інколи — у Подністров'ї[20], пшеворські — у верхів'ях Західного Бугу та Дністра, вельбарські — на Волині і в межиріччі Південного Бугу та Дніпра, пізньоскіфські та сарматські — у Північному Причорномор'ї[21].

Порівняльне вивчення черняхівського поховального обряду показало, що жоден тип поховань не можна розглядати як просте продовження традицій якоїсь однієї попередньої культури, у тому числі вельбарської. Подібна оцінка показує (на даному етапі) обмеженість можливостей етнічних визначень і змушує нас із застереженістю ставитися до підрахунків кількісних показників складових компонентів черняхівської поховальної обрядовості. Проте зараз достеменно встановлено, що носії наступних слов'янських культур раннього середньовіччя вже не ховають небіжчиків за обрядом трупопокладення. Поховальний обряд у лісостеповій частині України повністю втрачає риси, притаманні іраномовному населенню. Зберігаються лише різні типи трупоспалень, що здавна панували в Середній Європі, лісовій та лісостеповій частинах Південно-Східної Європи.

Важливе значення для вирішення питань спадкоємності культур має кераміка, особливо ліпна. Відзначимо різноманітність черняхівської кераміки, яка відповідає синкретичному характерові культури. Гончарний сіроглиняний посуд, яким користувалося черняхівське населення, походить з півдня. Він пов'язаний з провінційно-римським виробництвом, із занепадом якого на початку V ст. виходить з ужитку в мешканців лісостепової смуги Південно-Східної Європи.

Ліпний посуд черняхівської культури представлений формами, походження яких пов'язане у Дністро-Дніпровському межиріччі з місцевим населенням во-

лино-подільської групи, південніше — з гетським та скіфо-сарматським субстратом, а також з прийшлим гето-гепідським населенням, наприклад вельбарською культурою. Ці групи і форми посуду нерідко поєднуються на одних і тих самих черняхівських пам'ятках, хоча вивчення кількісного співвідношення дозволяє пов'язати їх з певними географічними регіонами, що загалом збігаються з областями поширення відповідних попередніх культур.

Як і гончарний сіроглиняний, всі типи та групи ліпного посуду, що пов'язані з прийшлим гето-гепідським, а також скіфським та сарматським населенням, припиняють своє існування з занепадом черняхівської культури. Їх відгомін у вигляді поодиноких банкоподібних (риса сарматського ліпного посуду) або з глухим вушком (деталь вельбарського посуду) посудин трапляється лише на окремих слов'янських поселеннях раннього середньовіччя[22]. Подальшого розвитку набувають лише форми посуду, пов'язані з територією Лісостепу, починаючи з зарубинецької та волино-подільської культур. Саме вони, як і підквадратні житла і певні типи ямних та урнових поховань з трупоспаленнями, доносять місцеві традиції до раннього середньовіччя. Цим процесам не суперечать й інші елементи матеріальної культури: прикраси, предмети побуту, знаряддя праці тощо. Однак останні, як правило, позбавлені вузько етнографічних особливостей, мають загальноєвропейський характер і піддаються, швидше, хронологічному, ніж етнографічному визначенню.

На відміну від черняхівської культури, що виникла на багатоетнічній основі і є, скоріше, соціально-економічною та політичною, ніж етнічною спільністю, київська культура успадкувала пізньозарубинецькі риси Середнього та Верхнього Подніпров'я. Це підтверджує порівняльне вивчення матеріалів київської культури з попередніми старожитностями. Підквадратні або прямокутні напівземлянки із зрубними або плетеними стінами та вогнищем продовжують традиції зарубинецького населення. Лише у Подесенні з'являється нова деталь інтер'єру — центральний стовп. Однак і він, на думку дослідників[23], суттєво не впливав на зміну типу житла.

Поховальний обряд київської культури — ямні трупоспалення — дещо змінився порівняно з попереднім періодом, особливо у деталях. Зникають переважно урнові трупоспалення, стає біднішим інвентар, у ряді випадків з'являється перепалена кераміка — риса пшеворських пам'яток. Зміни не торкаються тих основних рис, які простежуються вглиб до поморсько-підкльошових та мілоградських трупоспалень. Слід погодитися із думкою про продовження в пізньоримський час місцевих зарубинецьких традицій, що склалися у північно-західній частині Верхнього Подніпров'я.

Певні труднощі виникають при вирішенні питання про походження керамічного комплексу київської культури. Найбільш близька кераміка відома на пізньозарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я (Грині), а в Подесенні — на пам'ятках типу Почепа. Саме ці типи ліпних посудин, а також дискисковорідки визначають особливості київського керамічного комплексу і побутують до раннього середньовіччя. Проте не можна не відзначити окремі форми, що сягають культури штрихованої кераміки, а також пшеворської і свідчать про внесок останніх у формування київської культури, хоча й незначний. Наведеним даним не суперечать й інші елементи київської культури (побутовий і виробничий інвентар, прикраси), а особливо — процеси соціально-економічного розвитку населення протягом першої та другої чверті I тис. н. е. Останні є свідченням, хоча й не дуже швидкого, поступального розвитку матеріальної культури одного й того ж населення Верхнього Подніпров'я у першій половині I тис. н. е., без будь-яких струсів, пов'язаних із зовнішнім вторгненням.

Як бачимо, вивчення взаємозв'язків культур першої половини I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи у їх хронологічній послідовності показало, з одного боку, безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного населення, а з другого — наявність рис, що були привнесені ззовні. Це явище представляє одну з найважливіших закономірностей історичного розвитку населення Південно-Східної Європи на рубежі і в першій половині I тис. н. е.

У процесі складних взаємовідносин місцевого та прийшлого населення відбувалися ті етнокультурні та соціально-економічні зміни, що призвели до формування нових етнічних спільностей, у тому числі — давньослов'янської.

У матеріальній культурі ці процеси фіксуються наявністю різних компонентів у кожній конкретній археологічній культурі, їх кількісними співвідношеннями та інтенсивністю проявів у процесі її розвитку. Нерідко вони визначають й локальні відмінності пам'яток у рамках культури.

Інтенсивність розвитку усіх цих компонентів різна. Найбільш стабільними виявилися компоненти, що сягають поморсько-підкльошової культури. Вони не лише найбільш повно проявилися в поховальному обряді та кераміці, але набули широкого розповсюдження. Ці елементи добре фіксуються в пізньозарубинецьких комплексах I—II ст. н. е. і на поселеннях волино-подільської культури.

Регіон пізньозарубинецьких пам'яток і поселень волино-подільської культури доволі широкий. На півночі він обмежений територією поширення балтських культур, на заході — пшеворських. Східна межа зараз може бути визначена приблизно у верхів'ях Сейму та Псла, південна — майже збігається з північною межею степової зони.

З другої половини II ст. н. е. стають помітними тенденції до уніфікації культури у межах окресленої території, що може свідчити про початок формування єдиної етнокультурної групи. Розвиток цього процесу був порушений появою наприкінці II — на початку III ст. готo-гепідських угруповань. Це ускладнило перебіг подальших політичних та культурно-генетичних процесів у межиріччі Дніпра і Вісли, хоча пам'ятки волино-подільської культури залишаються найвагомішим компонентом черняхівської, а пізньозарубинецькі — київської культур. У Південному та Північному Прикарпатті виникає нова культура — карпатських курганів, основою якої є місцеве фракійське населення.

Для цього періоду характерним є зменшення внутрішньоплемінної замкненості, підсилення контактів з Причорномор'ям та дунайськими провінціями. Інтенсифікація внутрішніх та зовнішніх торгових зв'язків призводить до значних соціально-економічних та культурних зрушень, особливо на більшій частині Лісостепу і Степу України, Молдови, Румунії, де утворюється черняхівська культура. Значною мірою її культурно-економічна та політична єдність підтримується військово-політичним союзом, очоленим готами. І все ж на багатьох поселеннях Українського Лісостепу зберігаються традиції розитку, пов'язані з спадщиною слов'янського населення волино-подільської культури, що знаходять продовження у слов'янських культурах раннього середньовіччя.

Таким чином, черняхівська культура сформувалася на базі ряду місцевих культур, які згадувалися вище, та привнесеної вельбарської культури. В наш час ще важко відкрити характер їх взаємодій у процесі інтеграції. Важливу роль у складенні черняхівської культури відіграла провінційно-римська культура, під впливом якої виникло багато характерних рис, що стали притаманними культурам всієї римської периферії. Тому помилковим буде ставити виникнення черняхівської культури у залежність тільки від переселення до Північного Причорномор'я гото-гепідів, або зводити всіх її носіїв до якоїсь одної етнічної групи — готів, слов'ян, сарматів, як це роблять деякі дослідники.

Зараз у науці склалася обгрунтована думка про те, що до складу черняхівської культури крім готів, що становили в ній пануючу верхівку, входили різні етнічні групи (скіфо-сармати, фракійці, слов'яни), що знаходилися у процесі інтеграції. Черняхівська культура склалася як господарсько-економічна, політична, а не етнічна спільність. У процесі її розвитку значною мірою зтираються відмінності у різних регіонах поширення культури, в тому числі лісостеповій та лісовій зонах, чому сприяло розселення до різних її регіонів крім готського, пізньоскіфського, сарматського та фракійського населення, що підтримувало контакти з античними містами, хорою Північного Причорномор'я та Дунайським лімесом. Саме останні були активними провідниками досягнень античної цивілізації у середовищі населення лісостепової зони. Проте нівелювання граней на різних рівнях технічних досягнень ще не означало цілковитої втрати етнографічних особливостей певних регіонів на цій величезній території, яку займало населення черняхівської культури. Вони зберігаються протягом усього її існування як свідчення проявів різноетнічних груп населення.

М. А. Тиханова зробила спробу виділити п'ять локальних груп черняхівської культури: Середнє Подніпров'я, Дніпровські Пороги, Подністров'я, Нижній Дунай з Північно-Східною Трансильванією, Волинь[24]. На думку Є. В. Махно,

основною територією черняхівської культури було Середнє Подніпров'я, оточене інфільтраційним колом.

Зараз на підставі найбільш вагомих особливостей черняхівських пам'яток виділяються три локальні групи, що пов'язані з трьома регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Прута і Дунаю, лісостеповою зоною України[25]. Наявність локальних варіантів у межах черняхівської культури підтверджує її синкретичний характер і вказує на різноетнічний склад населення при домінуванні у різних регіонах певних етнічних груп: скіфо-сарматів у Північно-Західному Причорномор'ї, готів та гето-даків у Дністро-Дунайському межиріччі. У лісостеповій зоні України основу населення, очевидно, складали слов'яни. Крім того, черняхівське населення цього регіону включало різні за кількістю групи готів, сарматів та фракійців[26].

Розпад черняхівської культури пов'язаний із вторгненням гунів. Частина племен, що входили до її складу (за писемними джерелами, готи та сармато-алани), залишає Південно-Східну Європу. Ті поселення, що вціліли у лісостеповій зоні, продовжують існувати у V ст. Вони характеризуються напівземлянками з печами-кам'янками і проявляють риси слов'янських ранньосередньовічних культур антів та склавінів, що зароджуються на той час. Саме це підтверджує наявність у культурах першої половини I тис. н. е. на території Лісостепу Південно-Східної Європи слов'янського субстрату.

Київська культура сформувалася на межі II/III ст. переважно на основі пізньозарубинецьких старожитностей та за певною участю балтського і пшеворського компонентів.

Займаючи Північне Придніпров'я та прилеглі райони, київська культура залишалася поза інтенсивними провінційно-римськими впливами. Все це визначило стійкий еволюційний розвиток носіїв київської культури і позитивно вплинуло на збереження етнокультурного обличчя. Останнє дозволяє більш чітко визначити її місце в етнокультурних процесах Південно-Східної Європи у середині I тис. н. е., ніж інших, синхронних з нею культур. Лінія етнокультурних зв'язків з пізньозарубинецькими пам'ятками, а в наступний час — колочинськими і деякою мірою, пеньківськими, простежується досить чітко.

Отже, ми, з одного боку, простежили ті основні тенденції розвитку матеріальної культури корінного населення лісостепової частини Південно-Східної Європи (венедів), які виникають на рубежі та в перші століття нашої ери в зарубинецькій культурі та через волино-подільську культуру й пізньозарубинецькі пам'ятки сягають черняхівської та київської культур, а в наступний період знаходять продовження у слов'янських культурах антів і склавінів, що, за Йорданом, походять «від одного кореня». З іншого боку, ми намагалися показати складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі та в першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Майже всі культури цього величезного регіону, а надто черняхівська, включали елементи різних груп германського, фракійського, балтського та іраномовного населення. В середині I тис. н. е. вони або відходять за межі окресленого регіону (готи та сармато-алани), або асимілюються носіями культур, що стають основою слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

Все це особливо наочно представлено на карті пам'яток IV—V ст. Пам'ятки з виразними слов'янськими матеріалами займають значну територію на межі Лісу й Лісостепу від верхів'їв Сейму та Псла до верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Вони, з одного боку, пов'язані типологічно з ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями VI—VII ст., а з другого — з більш ранніми пам'ятками римського часу. Це дозволяє зробити висновок, що порубіжжя Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи населяли слов'яни (праслов'яни) з рубежу нашої ери. Саме тут сформувалися слов'янські племенні союзи, і звідси вони розселилися «по всій землі».

Примітки

[1] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 117.

[2] *Максимов Е. В.* Указ. соч.— С. 122.

[3] *Максимов Е. В.* Указ. соч.— С. 121; *Петренко В. Г.* Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА.— 1961.— Вып. 96.— С. 86—96.

[4] *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— С. 58.

[5] *Филин Я.* Кельтская цивилизация и ее наследие.— Прага, 1956; *Максимов Е. В.* Указ.соч.— С. 127.

[6] *Каспарова К. В.* Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии.— Л., 1978.— С. 84.

[7] *Максимов Е. В.* Указ. соч.— С. 128.

[8] *Пачкова С. П.* Культура Поянешти-Лукашевка // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 25.

[9] *Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Етнокультурний процес на Україні в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1986.— Вип. 56.— С. 32—46.

[10] *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 148—150.

[11] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 49.

[12] *Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вып. 19.— С. 65—91.

[13] *Баран В. Д.* Вказ. праця.— С. 165, 177.

[14] *Тиханова М. А.* Раскопки поселения у с. Лепесовки // Доклады и сообщения археологов СССР VII Междунар. Конгр. историков и протоисториков.— М., 1966.— С. 204—214; *Баран В. Д.* Вказ. праця.— С. 159—161.

[15] *Бураков А. В.* Козырское городище рубежа и первых веков н. э.— К., 1976.— С. 145.

[16] *Свешников И. К.* Могильники липицкой культуры во Львовской области (раскопки у сел Звенигород и Болотное) // КСИИМК.— 1953.— Вып. 60.

[17] *Баран В. Д.* Вказ. праця.— С. 71, 72.

[18] *Федоров Г. Б.* Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— Вып. 89.— С. 89—101.

[19] *Кравченко Н. М.* К вопросу о происхождении некоторых типов погребального обряда на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121.— С. 44—51.

[20] *Баран В. Д.* Вказ. праця.— С. 73.

[21] *Магомедов Б. В.* Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1981.— С. 8, 9; *Гей О. А.* Черняховская культура и скифо-сарматский мир.— Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1985.

[22] *Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблемы расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 31.

[23] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 11—13.

[24] *Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— Вып. 4.— С. 168—194.

[25] *Баран В. Д.* Черняхівська культура...— С. 163—165.

[26] Там же.— С. 161—163.

В. Д. Баран

ПРОЦЕССЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В I тыс. н. э.

Сравнительное изучение культур рубежа и первой половины I тыс. н. э. на территории Украины раскрывает всю сложность этнокультурных процессов в данном регионе. С од-

ной стороны, прослеживается преемственность таких культур как позднезарубинецкая, киевская, волыно-подольская, многие памятники лесостепной части черняховской культуры, составившие основу раннесредневековых восточнославянских древностей; с другой — наличие чуждых славянам элементов культуры, свидетельствующих о присутствии германского, балтского, скифо-сарматского и др. компонентов. Особенно сложной является черняховская культура III — первой половины V вв. включившая многие этнические группировки. С отходом готов и алан после гуннского разгрома, с V в. н. э. в Украинской Лесостепи остаются поселения, славянская принадлежность которых не вызывает сомнения.

V. D. Baran

THE PROCESSES OF ETHNIC AND CULTURAL DEVELOPMENT AT THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE FIRST MILLENIUM AD

Comparative studies of the cultures that existed at the territory of Ukraine at the beginning/the first half of the first millenium AD witness a complexity of the ethnic and cultural processes occurred in the region. On the one hand, one can trace the succession of those archaeological cultures that constituted a principal component of the early Medieval Slavic antiquities (Zarubyntsi, Post-Zarubyntsi, Kyiv, and Volyn-Podillia cultures, and many sites of the Forest Steppe element of the Cherniakhiv Culture). On the other hand, some elements were totally alien to Slavic tradition so that they were related to the German, Baltic, Scythian and Sarmatian, and Tracia components. The Cherniakhiv Culture (dated to the period from the third century to the first half of the fifth century AD) was especially diverse as it involved many ethnic groups including the Slavic Venedi subject to the Goths who established their realm in the Northern Black Sea Littoral. The Goths and the Alans were crushingly defeated in the battle with Hunns so that they retired from the territory in the fifth century AD. Slavic attribution of those settlements that remained at the territory of the Ukraine's Forest Steppe is beyond question.

ГОТИ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Б. В. Магомедов

Старожитності готів у Східній Європі пов'язують переважно з вельбарською та черняхівською культурами; також існували готи «малі», кримські, готи-тетраксіти. В межах черняхівської культури окремі культурно-територіальні групи складало слов'янське та скіфо-сарматське населення.

Готи належать до тих варварських народів, що справили найбільший вплив на хід європейської історії доби Міграцій. Їхні старожитності у Східній Європі, зокрема в Україні, археологи пов'язують переважно з вельбарською та черняхівською культурами; існували також дрібніші осередки готського населення (готи «малі», кримські, готи-тетраксіти).

Приналежність вельбарської культури гото-гепідським племенам сумнівів практично не викликає[1]. Щодо черняхівської культури, дискусії про її етнічний зміст тривають вже протягом століття, починаючи від перших розкопок Вікентія Хвойки в Ромашках та Черняхові[2]. За цей час важливим здобутком археологів стали беззаперечні докази наявності в черняхівських старожитностях різних за походженням елементів — германських, слов'янських, сарматських, пізньоскіфських та фракійських. В результаті тепер майже всі дослідники культури дійшли певної згоди, визнаючи її поліетнічний характер. Проте ця відносна єдність не зняла старого питання: яка людність становила етнічну основу черняхівської спільності?

© Б. В. МАГОМЕДОВ, 1999